

Байыркы жандыктар

Автор: Веена Прасад

Сүрөтчү: Кабини Амин

Которгон жана адаптациялаган: Калия Кулалиева

Сүрөт адаптациясы: Жыргал Касмамытова

Байыркы жандыктар

Автор: Веена Прасад

Сүрөтчү: Кабини Амин

Которгон жана адаптациялаган: Калия Кулалиева

Сүрөт адаптациясы: Жыргал Касмамытова

Кыргыз тилинде

Бишкек - 2021

Copyright © 2020, Бул чыгарма Creative Commons Attribution 4.0 Эл аралык лицензиясы (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) боюнча лицензияланган.

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Бул ишти коммерциялык максаттарда колдоно аласыз. Бул чыгарманы адаптациялап, толуктай аласыз. Авторлордун, иллюстраторлордун ж.б. автордук укугун жана өздук маалыматтарын сакташыңыз керек.

"Байыркы жандыктар" (кыргыз тилинде), Калия Кулалиева тарабынан которулуп адаптацияланган, сүрөттөрдү адаптациялаган Жыргал Касмамытова. Creatures of Old (англисче) чыгарманын негизинде, автору Veena Prasad, сүрөтчүсү Kabini Amin, Pratham Books © 2018 CC 4.0 лицензиясы боюнча басылып чыккан. Чыгарманын түп нускасын бул жерден көрө аласыз:

<https://storyweaver.org.in/stories/28887-creatures-of-old> .

Бул басылма АКШнын эл аралык өнүктүрүү боюнча агенттиги (USAID) аркылуу көрсөтүлгөн Америка элинин колдоосу менен түзүлдү. Басылманын мазмуну USAIDдин же АКШ Өкмөтүнүн пикирин милдеттүү түрдө чагылдырбайт.

Күн батты. Токойдун ичи караңгы.
Кескелдирикке окшогон чоң жандык бадалдын
арасында жашынып турат. Ал айкел сыяктуу былк
этпейт. Көздөрү гана бирде оңду, бирде солду
жалт-жалт карайт. Анын мурду кечки тамактын
жытын сезет.

– Мына, менин даамдуу тамагым! – деди ал.
Килейген кескелдирик кол салууга камынганда...

Күтүүсүздөн жер дүңгүрөп, титирей баштады. Айбанаттар ар тарапка качышты. Байкуш кескелдирик да эмне кыларын билбей ары-бери чуркады. Ал ачууланып, баарыбызды ызы-чууга түшүргөн бул эмне болду экен деп артын карады. Ой, шумдук!

Бир коркунучтуу жаныбар токойдогу жалгыз аяк жол менен чуркап келе жатыптыр. Дарактан да бийик жандык экен. Териси таштай катуу.

Ой, жок! Аң уулоого чыгып, эми өзү жем болобу?..

Бул жомок эмес

Буга окшогон жандыктар Жер бетинде көп жылдар мурун чынында эле жашаган экен. Ал мезгилде адамдар, иттер, ал тургай, куштар да жок болчу.

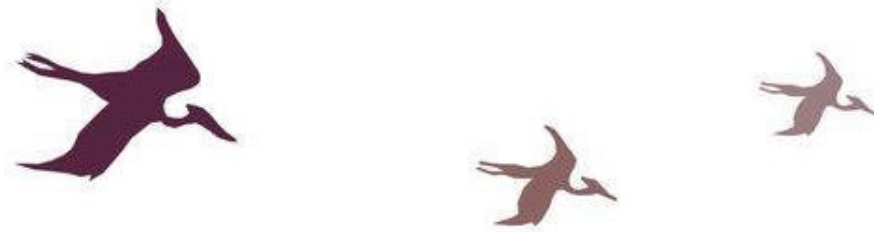
Ал убакта мамонт, динозавр, чоң курт-кумурскалар, ошондой эле океанда балык сымал коркунучтуу жандыктар да жашачу. Өсүмдүктөр такыр башкача болчу.

Биз буларды кайдан билебиз?

Албетте, илим аркылуу. «Палеонтология» деген илим көп жылдар мурун Жер бетинде жашаган өсүмдүк жана жаныбарларды изилдейт. Палеонтологдор – ушул илимди изилдеген окумуштуулар.

Эски хан сарайлардын калдыктары да байыркы убакта жашап өткөн хандар жөнүндө (анын тактысынын канчалык чоң экени, ал жакшы көргөн курал-жарагы тууралуу ж.б.) маалымат бериши мүмкүн. Жер астында бизге байыркы жандыктар жөнүндө көп нерселерди айтып бергидей кызыктар бар.

Бул маалымат ар түрдүү формада – сөөктөр, издер, жумурткалар ж.б. түрүндө – болушу мүмкүн. Кээде жаныбарлардын таштай катып калган денеси табылат.

Бул жаныбарлар маймыл менен адамдар Жер жүзүндө пайда болгонго чейин, миллиондогон жылдар мурун жашашкан. Булар чирип, үбөлөнүп түшүп калбай кантип азыркыга чейин сакталды экен?

Бул жандыктар өлгөндө, териси, эти чирип жок болгон. Бирок сөөктөрү жана тиштери сакталып калган. Сөөктөрдүн тегерегиндеги топурак катып, ташка айланып калат. Аска таштарда катып калган бул өсүмдүк менен жаныбарлардын издерин таш калдыктары же таш табылгалар деп аташат.

Илимпоздор буларды алгач жер астынан тапканда, эмне экенин билишкен эмес. Анткени алар абдан чоң сөөктөр эле. Окумуштуулар байыркы доордо мындай жаныбарлар жашаганын билишкен эмес. Булардын скелеттери дарактын бутагындай, башы чоң казандай, тиштери күрөктөй, тырмактары бычактай эле.

Алар кайсы жаныбардыкы экенин билиш үчүн сөөктөрдү ар түрдүүчө кураштырышат.

Тиш калдыктары байыркы жандыктардын тамакты аябай көп жегенинен кабар берет. Көптөгөн скелеттерде эт жегенге ыңгайлуу узун, курч тиштер кездешет. Кээ бир тиштер жалпак, жайык жана сыйда. Алар жалбырак жана дарактардын тамырын чайнаганга ылайыктуу болгон. Ошентип, биз айрым динозаврлардын вегетариан болгонун да билип алдык!

Бирок окумуштуулар дайыма эле бүтүн скелеттерди таба беришпейт. Алар манжаларды бул жерден, кабыргаларды тиги жерден же омуртканын бир-эки сөөгүн дагы башка бир жерден табышы мүмкүн.

Бардык эле калдыктар сөөк боло бербейт. Кээ бирлери кадимки эле биз жумшак жерди баскандагы издер болушу мүмкүн. Алар ошол бойдон катып калган. Динозаврлар баскан жерлердеги издер жок боло электе топуракка көмүлүп калган. Ошентип, алар бузулбай миллиондогон жылдар бою сакталган.

Чындыгында, палеонтологдор издердин ортосундагы аралыкты ченеп, жаныбарлардын боюн болжолдошот. Ошондой эле алардын кантип туруп, кандайча басканын айтып бере алышат.

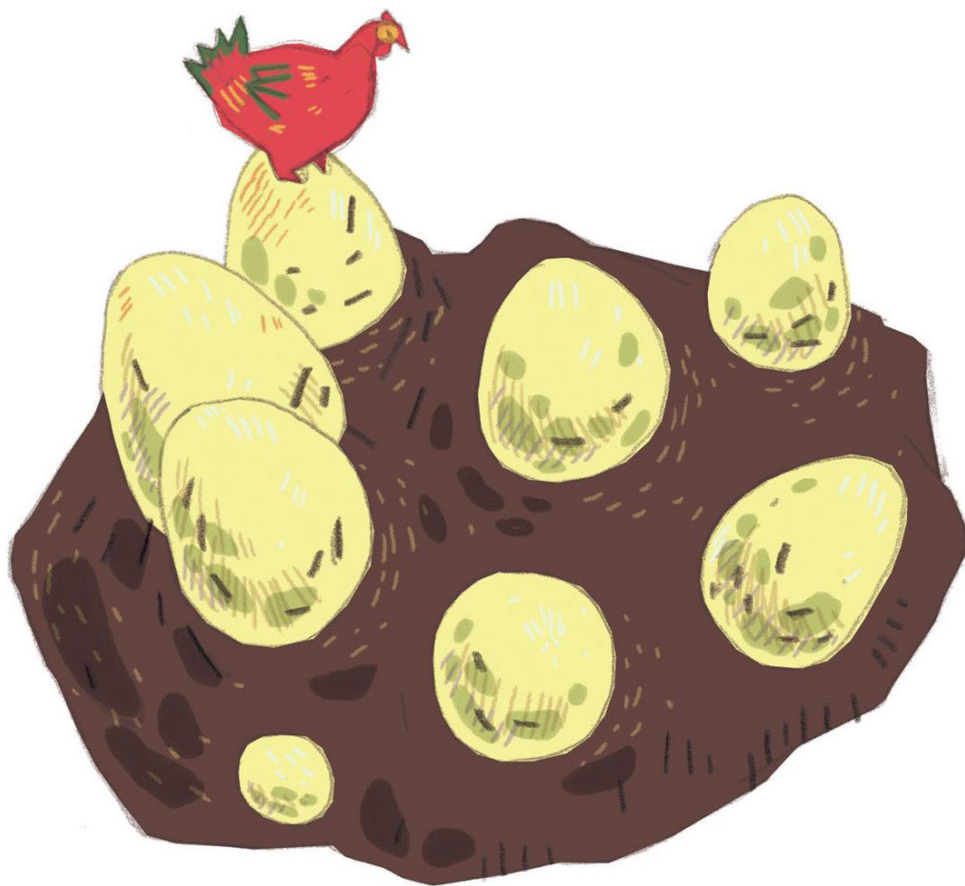
Палеонтологдор скелеттер аркылуу байыркы жаныбарлар жөнүндө көп нерсени айтып бере алышат. Мисалы, эгер жаныбардын арткы буттары алдыңкыларына караганда чоң болсо, алар эки буттап басканын аныкташат. Биз жакында ал жаныбарды көрдүк. Ал каардуу жаныбар Тиранозавр-Рекс (кыскача Т-Рекс) деп аталат.

Эгер бардык буттардын сөөктөрү бирдей болсо, жаныбардын төрт буттап басканын болжолдошот. Аны бекем төрт буту бар, моюну абдан узун Диплодокус сыяктуу элестетсек болот.

Өсүмдүктөрдөн калган калдыктар абдан кызыктуу. Палеонтологдор азыр бардык эле жерде кездеше бербеген түркүн жалбырактарды жана гүлдөрдү табышкан.

Бул баарынан кызыктуу маалымат!

Кандай дейсиңер, бул эмне болушу мүмкүн? Футболбу? Замбиректин огубу? Жумурткабы? Туура. Бул жумуртка! Жумуртканын калдыгы. Эбегейсиз чоң, таштай катып калган жумуртка. Окумуштуулар табылган жумурткалардын ичинде динозаврлардын бар экенин аныкташкан. Балким, башка жандыктар жеп ала электе, алар вулкан же лава менен көмүлүп калгандыр. Илимпоздор Монголиядан жумурткалардын жанынан оозун чоң ачкан динозаврдын скелетин табышкан. Алар чоң динозавр эртең мененки тамагын жегени жумурткалардын жанына келгендигин айтышкан. Окумуштуулар бул динозаврга Овираптор («жумуртка аңчысы») деген ат беришкен.

Башка бир жумуртка калдыктарынын жанынан ар түрдүүчө турган Овирапторлордун скелеттери табылган. Алар бул скелеттер чындыгында эле өз жумурткасын башка жырткычтардан коргогон ата-энелери экендигин аныкташкан. Ал динозаврлардын жумуртканы жегенге жүткүнбөгөнү байкалат. Бирок Овираптор деген ат ошол боюнча калган.

Сен ойлогондой эле, бул жандыктар жөнүндө маалыматтын көбү азырынча тактала элек. Бул жерде көптөгөн чындыкка дал келбеген божомолдор да бар. Кээ бир сөөктөр туура эмес бириктирилген. Окумуштуулар азыр да аларды аныктоого аракет кылып жатышат.

Жасала турган иш көп. Сен палеонтолог болуп, окумуштууларга айрым сырларды ачууга жардам бергиң келеби? Анда карап турба. Күрөктү колго ал да, ишти башта!

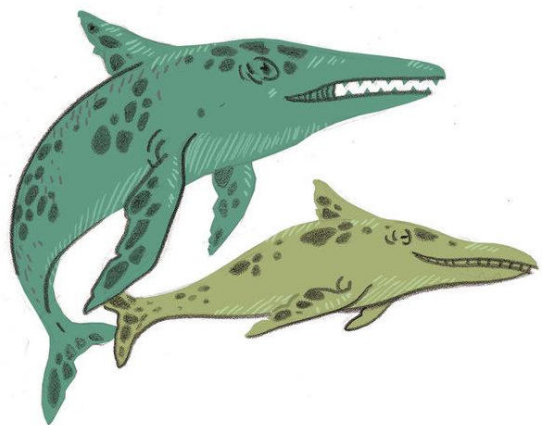
Байыркы кызыктуу жандыктарын айрымдарын билип алалы.

Жүнү чубалжыган мамонттор

Булардын пилдер менен байланышы бар. Мамонттун азууларынын узундугу 1,5-2 метрге чейин жетет.

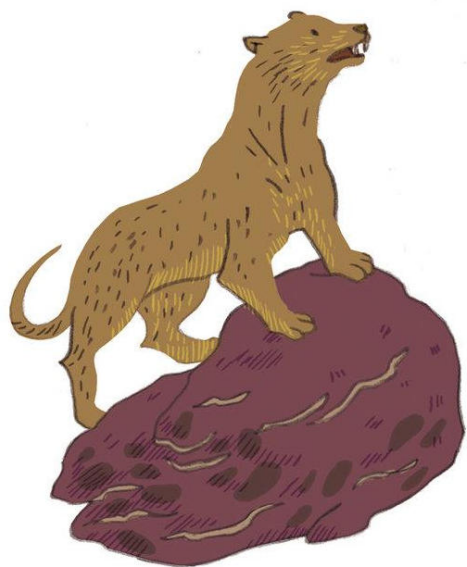

Ихтиозаврлар

Бул жандыктар балыкка окшош келет, буларды окумуштуулар сууда жашаган сойлоочуларга киргизишкен. Аты Ихтиозавр, грекче «кескелдирик-балык» дегенди билдирет.

Аюу-иттер

Бул жаныбарлар аюу да, ит да эмес. Бирок булар, экөөнө тең: аюуга да, итке да байланышкан жаныбарлардын тобуна кирет.

Автор: Веена Прасад
Сүрөтчү: Кабини Амин
Которгон жана адаптациялаган:
Калия Кулалиева
Сүрөт адаптациясы:
Жыргал Касмамытова

USAID "Окуу керемет!" долбоору
Кыргыз Республикасы

1-класс	1.1 деңгээли
	1.2 деңгээли
	1.3 деңгээли
2-класс	2.1 деңгээли
	2.2 деңгээли
3-класс	3.1 деңгээли
	3.2 деңгээли
4-класс	4.1 деңгээли
	4.2 деңгээли